

Gerard Ciołek

Sztuka ogrodowa w epoce klasycyzmu.

Tysiącletnia tradycja europejskiej sztuki ogrodowej, wywodzącej się z geometrycznych rozwiązań ogrodów antycznych i użytkowych wirydarzy średniowiecznych, przeciwstawiająca się swą architektoniką światowi wolnej przyrody, ulega na początku XVIII w. rewolucyjnym przeobrażeniom, zarówno w zakresie formy jak i treści. Zasadniczym motywem owych przeobrażeń był pewnego rodzaju paradoksalny stosunek sztuki ogrodowej do linii rozwoju architektury. Klasycyzm, wraz z jego dążeniem do syntetycznych i linearnych rozwiązań, nie znalazł odpowiednika w układach i formach ogrodowych, gdyż te odbiegły w inną zupełnie dziedzinę nieuchwytnych malarskich wizji przestrzennych, opartych o nowe, nieznane dotąd walory: piękno naturalnego krajobrazu.

Zśród licznych czynników, które wpłynęły na kształtowanie się nowego stylu, wymienić należy trzy, niewątpliwie najważniejsze: zmiana obyczaju i form życia towarzyskiego, nowy stosunek człowieka do przyrody i wreszcie zahamowanie siły twórczej w zakresie rozwoju architektury. Ogród barokowy był światem towarzystwa dworskiego, rojnego i gwarnego, podczas gdy nowy ogród należy do jednostki, która uwolniona od dotychczasowych konwenansów, oddaje się samotnej kontemplacji. Wszystkie elementy nowych założen nastawione są na intymny i osobisty kontakt z przechodniem. Budowle przedstawiające pewne idee i symbole, dobór i układ roślinności, bogaty udział wody, rzeźba terenu i kontrastowe widoki mają pobudzić do rozmyślań i stworzyć podniosły nastrój. Stosunek do przyrody staje się bierny, pełen sentymentalnego i romantycznego uwielbienia dla jej naturalnego, a zwłaszcza pierwotnego piękna. Na miejsce architektonicznego realizmu pojawia się malarski idealizm, będący jakby odbiciem szerzących się idei filozoficzno-poetyckich,

opartych o panteizm, który widział w tworcach przyrody odrzutowanie Najwyższej Doskonałości. Również mit arkadyjski, przewijający się od XVI w. w poezji i w malarstwie, wypowiada się teraz w programie kompozycji przestrzennej oraz w antycznych formach architektury i rzeźby ogrodowej. Równolegle z kultem świata antycznego rozwija się kult rycerskich tradycji średniowiecza a ponadto zainteresowanie egzotyką Bliskiego i Dalekiego Wschodu, wprowadzając do założenia ogrodowych formy sztuki gotyckiej, Islamu, Indii i Chin. Wielka architektura, wszedłszy w okres klasycyzmu kostniała powoli, aż do początku XIX w. w antyku, kształtowanego pod wpływem rozwijających się nauk archeologicznych, by wreszcie paść ofiarą romantyzmu. Sztuka ogrodowa, związana ongiś tak ściśle z architekturą i urbanistyką, przeżywa ten proces już o sto lat wcześniej. U źródła tego kryzysu leży niewątpliwie zahamowanie się twórczych architektury, na tle przewagi nowych bodźców, które nie wypływały z przesłanek czysto plastycznych i przestrzennych. w swej treści funkcjonalnych, lecz które wprowadziły program literacki i symbolikę idei filozoficzno-literackich, przerzucając punkt ciężkości z form architektonicznych na formy malarskie.

Ideowe podstawy nowego stylu powstały w Anglii już w ciągu XVII w. Pierwsze ich sygnały pojawiły się w twórczości literackiej Bacona i Milтона, których myśli zostały rozwinięte następnie przez Addisona i Pope w 1. poł. XVIII w., zaś realizowane na gruncie przez malarza Williama Kenta /1684-1748/. Twórcą najcelniejszego ogrodu w nowym stylu, ~~Johna~~ Stowe, był Lancelot Brown /1715-1783, podczas gdy Humphrey Repton /1752-1818/ wywarł ogromny wpływ na współczesnych, jako niezrównany praktyk. William ^{Chambers} ~~Chambers~~ /1726-179 wprowadza do ogrodów motywy dekoracyjne chińskie, tworząc odmianę stylową, znaną pod nazwą ogrodów angielsko-chińskich.

W innych krajach Europy nowe prądy rozpowszechniają się na szerszą skalę około połowy XVIII w. We Francji duży wpływ wywarł J.J. Rousseau /1712-1778/, nawołując do "urzeczywistnienia na gruncie pięknego snu kochanka przyrody" /Nowa Heloiza/. Petit Trianon Marii Antoniny lub Ermenonville stają się wzorami, naśladowanymi na całym kontynencie. Wielki udział w tej dziedzinie twórczości przypada kobietom wieku Oświecenia, których uczuciowość i egzaltacja kształtowała w znacznej mierze tendencje rozwojowe nowej sztuki ogrodowej.

Głoszone na Zachodzie hasła znalazły w Polsce stosunkowo weześnie żywy oddźwięk. Już w 1737 r. powstaje w Rzeszowskim jedna z pierwszych sielskich rezydencji w angielskim ogrodzie, Retyrada, założona przez Urszulę Lubomirską. W treści swej była ona nawiązaniem do istniejących już zacisznych pustelni i eremitoriów, położonych zdala od dworskiego gwaru, jak Ermitaż w Łazienkach /1683/ lub Placecja pod Kodniem /ok. 1700/. Właściwy rozwój nowego stylu w Polsce przypada na drugą połowę XVIII w., kiedy mnoży się liczna rzesza amatorów, którzy wspólnie z architektami i ogrodnikami przerabiają stare lub zakładają nowe ogrody. Współpraca amatora z planistą przybiera zazwyczaj charakter tak ścisły, że nie podobna nieraz rozgraniczyć ich wkładu, zwłaszcza w zakresie koncepcji. Izabella Czartoryska współtworzy z Janem Piotrem Norblinem w Powązkach /1771/ i Piotrem Aignerem, Wojciechem Jaszczołdem, Dionizym Miklerem, Jakubem Savagem i Popem w Puławach /1795-1830/. W Mckotowie działa Izabella Lubomirska z Szymonem Bogumiłem Zugiem, Janem Chrystianem Schuchem, Karolem Bartlem i Simonem /1775/. Arkadia powstaje dzięki współpracy Heleny Radziwiłłowej z Zugiem, Jaszczołdem, Norblinem, Ittarem i Aleksandrem Orłowskim /1777-1810/. Król Stanisław August przerabia i upiększa Łazienki z Schuchem, Janem Chrzycielem Kammsetzerem i Dominikiem Merlinim /1781-1795/.

zaś Stanisław Kostka Potocki realizuje swe pomysły w Olesinie /1778/ i w Wilanowie przy pomocy Aignera i Bartla /1799-1821/.

Wzorem zagranicy ukazują się kraju pierwsze polskie wydawnictwa w zakresie teorii i praktyki ogrodniczej, botaniki i dendrologii. Ignacy Krasicki /Listy o ogrodach/, Izabella Czartoryska /Myśli różne o zakładaniu ogrodów, Wrocław 1805/ oraz Franciszek Ksawery Gitycki /O przyozdobieniu siedlisk wiejskich, Warszawa 1827/ reprezentują grupę teoretyków, głoszących zasady kształtowania ogrodów i krajobrazu. Poraz pierwszy bowiem zagadnienie planowania wyszło poza ogród, obejmując wszystkie elementy roślinne, budowlane i komunikacyjne, terenowe i wodne w jednolitą kompozycję przestrzenną. W zakresie rozwoju hodowli roślin ogrodowych, kształcenia ogrodników i piśmiennictwa fachowego położyli znaczne zasługi Stanisław Wodzicki, Michał Schubert, Bonifacy Stanisław Jendziński, Ignacy Cetner, Wacław Borejko, Besser i Gwalbert Pawlikowski. Oni to organizowali ogrody botaniczne /Grodno, Wilno, Warszawa, Krzemieniec, Kraków/, zakładali wielkie plantacje drzew i roślin parkowych /Niedźwiedź, Medyka, Samostrzały, Neple/ oraz szkoły ogrodnicze /Medyka, Gołuchów, Samostrzały, Niedźwiedź/.

Dzięki pomyślnej koniunkturze gospodarczej zakładanie nowych ogrodów wokół rezydencji wiejskich i miejskich oraz przebudowa starych założen, niejednokrotnie wielkim nakładem kosztów, miało charakter masowy. Najliczniejsze skupienia angielskich parków powstały na w tym okresie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie, gdzie głównie przejawiała się działalność Miklera, w Małopolsce oraz w Wielkopolsce, w której korzystano z usług planistów niemieckich /Lenné, Teichert, Roter/. Pod wpływem wzrostu zainteresowań naukami przyrodniczymi rozwinęło się kolekcjonerstwo gatunków i odmian roślin dekoracyjnych, przeważnie egzotów, importowanych z Ameryki Północnej i Dalekiego Wschodu, które wypierały swojski materiał roślinny.

W świetle analizy form i układów planistycznych ogrodów epoki klasycyzmu zarysowują się trzy zasadnicze grupy: ogrody o charakterze przejściowym, ogrody sentymentalno-sielankowe, t.zw. angielsko-chińskie i sięgające po klasyczny wyraz powagi i monumentalności założenia romantyczno-krajobrazowe.

Na długo przed pełnym sformułowaniem zasad nowego stylu obserwujemy w ogrodach barokowych pewne szczegóły, będące niejako zapowiedzią przyszłych zmian. Zaliczyć należy do nich: wciągnięcie dalekiego krajobrazu w obręb prospektów ogrodowych, maskowanie ogrodzeń i wprowadzenie "aha", jako okrytej granicy, użycie lasku lub zwierzyńca na końcu ogrodu, jako członu przejściowego do sąsiednich terenów oraz stosowanie licznych, pseudonaturalistycznych elementów dekoracyjnych, jak groty, wodospady, sztuczne kopce i malarstwo iluzjonistyczne. Pierwszymi próbami zastosowania ^{w istniejących ogrodach} nowych motywów był ^z zamiana parterów na gazony, o naturalistycznych zarysach konturu i ścieżek, wprowadzenie krętych dróg w bosketach, owalnych trawników i rombów z drzew i krzewów na dziedzińce, przy zachowaniu pierwotnych zasadniczych ciągów kompozycyjnych / Nieborów 1775, Opole 1776, Łazienki 1780/. Rozszerzając dawne założenia tworzone t.zw. dzikie promenady, leśne gęstwiny z krętymi alejami, / Nieborów 1775, Wilanów 1783, Puławy 1785/. Do grupy ogrodów o charakterze przejściowym zaliczyć należy także późniejsze próby przekomponowania całych dawniejszych założeń, jak Wilanów i Ogród Saski w Warszawie /1816/^{/1799/} w których mimo wprowadzenia daleko idących zmian, nie zdołano zatracić pierwotnego zarysu planu.

Grupa ogrodów sentymentalno-sielankowych kształtowała się początkowo pod bezpośrednimi wpływami angielskimi i francuskimi, opierając swój program raczej na efektach i niespodziankach architektoniczno-plastycznych, aniżeli na dążeniu do osiągnięcia wartości malarskich i krajobrazowych. W wyniku wszechwładnie panującej

mody powstawały też dziwactwa i groteskowe wybryki, jak skynna w Warszawie "małpia kolonia" ks. Poniatowskiego na Solcu lub pełen niedorzecznych konceptów i komicznej sentymentalności "jardin moral et emblematique" wojewody Borchy w Warklanach, wykonany przez W. Mazottiego. Po ostatnim rozbiore i po rozczarowaniach napoleońskiej epopei zarysowuje się dążenie do zastąpienia dotychczasowego programu, o zabarwieniu kosmopolitycznym, emblematami swoiście pojętego sentymentalnego patriotyzmu i symboliką żałoby narodowej. Pasterka z arkadyjskiej sielanki ustępuje miejsca Matce-Polce. Stąd też zarysowuje się zasadnicza różnica pomiędzy treścią i kompozycją wcześniejszych ogrodów, jak Powązki, Mokotów, Arkadia, Bzdachów, Aleksandria w Siedlcach, Słubice, Kościelec a tematyką później realizowanych założeń, a w szczególności Puław, nowych ogrodów Wilanova, Głicina, Rożnówki i innych. Greckie i rzymskie świątynie, antyczne sarkofagi, gotyckie domki, pamiątkowe głazy, kolumny i obeliski, poświęcone pierwotnie postaciom mitologicznym lub enigmatycznym pojęciom miłości, przyjaźni, wierności, wiążą się obecnie z kultem bohaterów narodowych, służą za muzea pamiątek utraconej wielkości i świetności ojczyzny. Powstają pomniki Ks. Józefa Poniatowskiego w Jabłonnej, Puławach, Zofiówce, generała Dąbrowskiego w Rożnówce, bitwy raszyńskiej na wyspie w Wilanowie, Stanisława Potockiego w i innych zasłużonych mężów stanu w Głcinie. Muzeami stają się Domek Gotycki i Świątynia Sybilli w Puławach, znaczna część pałacu wilanowskiego. Jedynie Szczęsny Potocki, oddawszy hołd Ks. Józefowi, Kościuszce i Władysławowi Łokietkowi, z niebywałym rozmachem realizuje przy pomocy Jaszczolda i Ludwika Metzla arkadyjski mit w Żuf Zofiówce.

Drugi i trzeci dziesiątek XIX stulecia zaznacza się przewagą rozwiązań ogrodowych, idących według wskazań I. Czartoryskiej i F.K. Giżyckiego. Okres ten zbiega się z rozkwitem klasycyzmu Królestwa Kongresowego, z pod znaku Aignera, Kubickiego i Corazziego,

przechodzącego z wolna w romantyczne impresje Schinkla, Marconiego, Lanciego, Idźkowskiego i Franciszka Jaszczolda. Dominantą kompozycyjną założen ogrodowych staje się znów architektura domu mieszkalnego, a sam ogród pojmowany jest jako składowa część otaczającego krajobrazu. W tym kierunku dążył czołowy planista omawianego okresu Mikler /1762-1853/, którego cechuje swoboda i rozmach kompozycji oraz umiejętność wyzyskania naturalnych walorów środowiska. Obserwujemy to w Gródku, Szpanowie, Sewerynowce, Palestynie, Porycku i wielu innych jego wołyńskich i podolskich rezydencjach. W podobnym charakterze kształtują się zespoły pałacowo-ogrodowe, wiążące się z imieniem Jakuba Kubickiego /1758-1833/: Bejsce, Igołomia, Prawowice, Belwede w Warszawie, Młochów, Białaczew, Antoniego Corazziego /1792-1877/: Dołhobyczów, Aignera /1746-1841/: Zarzecze. Schinkel /1781-1841/ wykonuje projekty dla Antonina, Krzeszówic, Kórnik, Kwilcza, Werek i Miłosławia. Henryk Marconi, sprowadzony w 1822 r. przez Paca do Dowspudy, pracuje potem w Klemensowie, Helenowie i Wilanowie. Podobnie Franciszek Lanci zaproszony przez Małachowskich do Końskich /182 przebudowuje Krzeszowice, Dzików, Rótanę i Wilanów i Zator. Poprzez romantyczno-krajobrazowe koncepcje Strumiłły /Ogrody Północne, Wiln 1846/ i planistyczną działalność Franciszka Jaszczolda na Podlasiu /Mereczowszczyzna, Korczew, Nepie i in./ przechodzi polska sztuka ogrodowa w naturalistyczne rozwiązania Gołuchowa, Walewic, Lubostronia i Łancuta z drugiej połowy XIX wieku.